

A TRAGIKUS MIKSZÁTH

1.

Máig sincs megnyugtató elképzelésünk Mikszáth Kálmánról. Romantikus volt vagy realista; régimódi elbeszélő vagy bölcs gondolkodó; hősiés vagy cinikus alkat? Jókai megkésett utóda avagy a huszadik századiak, Móricz és Krudy előfutára? Miért ez a bizonytalanság? A magyarázat meglehetősen nagyon is kézenfekvő. Irodalomtörténezeink Mikszáthot szívesen vizsgálták a magyar prózai hagyomány láncolatába foglaltan, s nem eléggé a maga egyediségében és egyszerűségében. S nem eléggé a századforduló világirodalmi tendenciáival szembeállítva. Holott nemcsak a kora volt más, mint az elődöké és az utódoké, hanem a „nézőpont” is, a társadalmi, politikai és ideológiai pozíció, melyet elfoglalhatott.

Nem folytathatta Eötvöst és Keményt. A kor regényét, melyben fellépett nem bárók írták többé. Mikszáth mind társadalmi, mind esztétikai értelemben független kívánt maradni a még oly nemes hagyományoktól is. Kifejezi ezt *A hétben* közzétett nyílt levél is, amelyben visszautasítja a Csáky Albinné grófnő estélyein való részvételt. „S a fiatal írói talentumnak — írja —, aki ide jön pályát törni, aki sok küzdelem után tuskétől vértézett, közönytől dermedten kiveri magát a homályból, s eddig csak a vaskalaposok táborát (az Akadémia és a Kisfaludy társaság nagy moguljait) találta szemben, amint a közönségtől igyekeznek őt eltakarni, most még egy újabb falanx állná útját a Hírnév kapui előtt; a főúriszalonok celebritása . . . Nem, nem fiúk! Ne okoskodjatok. Maradjunk mi csak a 'Kis Pipa' törzsvendégeinek.”¹

És nem folytathatta Jókait sem. Jóllehet tanult tőle hangot, formát és eszközöket, épp Jókaiival és az általa képviselt romantikával fordultszembe, önmagát és nemzedékét egyaránt az „öregúr” fölülműlésére biztatta. Nem haladt a reformer arisztokrácia útján; és nem a dzsentri illúzionizmus fellobogózott ösvényein. A kiegyezés korának pozitívista szellemben nevelkedett, a valóságot kendőzetlenül szemlélő polgári s plebejusi intelligencia álláspontját vállalta. Vallotta, hogy nemzedéke — Reviczky, Tóth Ede, Petelei, Gozsdú, a Beöthyek, Iványi, Acsády, Bródy, Ambrus és jómagam —, *realizmusával* nyitott új korszakot a magyar próza történetében. „A magyar elbeszélő irodalom — írja az 1890-es almanach előszavában — ki merem mondani, az összes irodalmi ágak közt a legmagasabb nivón áll . . . Egy szó mint száz, a magyar elbeszélő irodalom a legjobb vágányban van. Az egészséges realizmus utat tört magának. A sablonokat eleven emberek szorították ki, akik nem szólítják egymást per 'Uram és Asszonyom'. Az író abból merít, amit látott, és nem abból amit olvasott . . . S hogy jönnek, növekednek szakadatlan hosszú sorban, újak, különbek és ügyesebbek!”²

Ez az uralkodó arisztokratikus és dzsentri szellemmel szemben kiverkedett saját, külön álláspont a forrása Mikszáth fölényének. Ezért tud gúnyosan, a szatirikus ítélő és a humorista kinevető pozíciójából tekinteni kora társadalmára és embereire. Egyszersmind azonban magányos álláspont is az övé. A pozitívista és a kritikai szellemet képviselő polgári és plebejusi értelmiségnek nincs társadalmi bázisa. A kiegyezés korának magyar társadalmából

¹ Mikszáth Kálmán: *Összes művei*, Akadémiai Kiadó, 1962. 25. k. 30—31. (Alább: Ö. M.)

² Mikszáth Kálmán: *Emlékezések és tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 223—224. (Alább: Eml. és Tan.)

hiányzanak a haladó polgárság erői; a polgárság gazdaságilag, politikailag és ideológiailag egyaránt a dualista államrezon és a vezető földesúri osztályok gyámsága alatt áll. Akik a polgári gondolatot — a liberalizmus és demokrácia eszméit — képviselik, a szabadkőműves társaságok, elszigetelt tudósi és írói csoportosulások támaszát tudhatják maguk mögött, s minél radikálisabbak, annál inkább elszigeteltek. Mikszáthot is áthatja az elszigeteltség, a magányosság tudata, ezért érezni írásaiban a kezdetektől fogva bizonyos fájdalmat és szorongást is, amely idők múltával a tragédia előérzetévé, végül pedig a tragédia elkerülhetetlenségének tudatává mélyül.

Mikszáthot általában mint korának nagy kigúnyolóját szokás számontartani. Több ő azonban ennél; azok közé a legnagyobbak közé tartozik, akik felismerték és ábrázolni tudták egy több százados, szilárd fundamentumunak hitt állam és társadalom, a dualizmus és az úri rendek életformájának végpusztulását, s ki merete fejezni ezen életforma helyreállíthatatlanságának, megreformálhatatlanságának gondolatát. Magányos álláspont volt az övé, melyet nem értett, nem akart és nem tudott elérteni a kor közönsége; szívesebben fogadta csupán a humort és a gúnyt, amely azonban csak külszíne, megjelenési formája volt a keserű igazságnak.

2.

Mikszáth realistának tudta magát és nemzedékét. S valóban, a nyolcvanas években írt műveinek legjava erőteljesebben realista, mint azt bármelyik Mikszáth ábrázolás mutatja. Szó sincs arról, hogy prózában írt néprománcai és balladái a népélet „poézisét” és „idillizmusát” lettek volna hivatva ábrázolni. Miként Turgenyev s a nagy orosz író példájától ihletett nemzedéke, a népélet díszharmónikus, drámákkal és fájdalomokkal telített valóságát kutatja és szembeszáll a Jókai és Szigligeti képviselte naív népszemlélettel. Anekdotái sem a patriarchális szívélyességből és a durva provincializmusból fakadnak; velük Heltai Gáspár, Mikes Kelemen, Hermányi Dienes József és Kazinczy Ferenc csipős racionalizmusát és felvilágosult kritikáját folytatja.

A mikszáthi anekdota realizmusa szilárd és egyértelmű, nincs benne az a „kerülgető” stílus, melyet sokan belelátanak. Mikszáth tudatosan megszerkesztett, témakörök szerint elrendezett anekdotás kötetei mintegy „szociológiai” leltárát adják kora társadalmi típusainak; egyszersmind ezek az alakok pszichológiai alap-típusok is. Mind társadalmi helyzetükben, mind jellemükben a „kétarcúságot” mutatja meg Mikszáth, egy felemás történelmi és társadalmi fejlődés produktumaiként mutatva be őket. Egyszerre tapadnak a főnthöz és a lenthöz, a maradihoz és a haladóhoz, az arisztokratikushoz és a demokratikushoz, az obskurushoz és a felvilágosulthoz. A felszínen haladás, a polgári ideálok értelmében; a mélyben a feudális elmaradottság, a provincializmus nehezen mozduló, lelkekbe szövdődött alapjai. A valóság más, mint a látszat: ez a fiatal, realista Mikszáth felfedezése. Megrendítő felfedezés, melynek csak a külszíne, a látszata humoros; a lényege fájdalmas, szorongató, nyugtalanító. És ez a felfedezés nemcsak a jelenkor realitására vonatkozik, hanem a történelmi múltra is, melyet szintén látszati ideálok torzítanak. Mikszáth, miként oly sokan pozitivistá nemzedékéből, nemcsak hatvanhét valóságára, hanem negyvennyolc ideáljaira is egyre kritikusabban tekintett.

Oly életanyag birtokában van, hogy egy shakespearei méretű valóságábrázolásra telhetne erejéből. Kűzködik a vállalkozás gondolatával, de — mintegy sejtelem-szerűen — kezdettől fogva átéli a magányos pozícióból adódó gyöngeség érzését és lélekben kitér a küldetés elől: „Ha meglátnád az embereket — meditál — úgy, amint vannak, megundorodnál és undorodban megőrülnél. Nem, azt nem tehetem. Eddig csak a nagy íróknak, egy Shakespearenek, egy Dickensnek engedte meg muzsájuk, hogy egészében lássák az embereket. Te nem tartozol a választottak közé.”³ És valóban, nem annak a realizmusnak az útját járja végig, amelyre

³ Mikszáth Kálmán: Szegeden. Szegedi Napló, 1878. aug. 13.

készül, a századközep klasszikus polgári társadalmának tükröt tartó dickensi és balzaci realizmusát. Éppenúgy más irányba fordul a pályája, mint több magyar kortársáé, akik kezdetben mind a magyar Comédie Humaine megalkotására készültek. Ez a fordulat elég élesen és egycsapásra közvetlenül Tisza Kálmán bukása után ment végbe, mélyenfekvőbb okok következtében.

Mikszáth a kilencvenes években már nem hódíthatta meg többé a realizmust, mivel anakronisztikussá vált az a polgári világszemlélet, amelyre ez a realizmus épülhetett volna. A századközepe pozitívizmus és scientizmus válsága Európa-szerte jól tükröződik abban a filozófiai fordulatban, melynek következtében a renani szkepticizmus kerül a polgári gondolkodásban centrális helyzetbe. A gondolkodás válságát nemcsak a tudományos haladás okozza; még inkább a társadalmi struktúrát ért megrázkódtatások. Magyarországon mindenesetre ez utóbbi a domináns tényező; a dualizmuson támadt repedések és az agrárszocialista és munkás mozgalmak új módon teszik fel a kérdést a polgári író számára is. Vagy végkép megalkuszik és fokozatosan visszahátrál az arisztokrácia és a dzsentri álláspontjára, mint ahogy azt a realistának induló Herczeg Ferenc tette. Vagy pedig szakít a polgári állásponttal és előremegy az egész fenálló világrend tagadásának útján. Mint ahogy azt a kor magányos, a „szecesszió” álláspontjára helyezkedő művésze — Gozdsu, Petelei, Lovik — tette. És mint az oroszok szociális realizmusát és a naturalizmust követő polgári radikálisok, — Bródy, Tömörkény és Thury — vállalta.

Mikszáth útja másfele vezet, mint kortársaié. Vállalni, miután valóságát felismerte, nem képes többé kora társadalmát és illúzióit. De megtagadni sem képes, hiszen ehhez a valósághoz a felvilágosodás és a reformkor polgári ideáljai fűzik, amelyek a nemzetiség és a liberalizmus eszméjére épített társadalomban és jellemben keresték a közösség és az egyén harmóniáját. Ebből a polgári társadalommal és ideálokkal meghasonlott, de a tömegek mozgalmaihoz utat lelmi nem tudó magatartásból egy sajátságos pozíció bontakozik ki. Mikszáth, miként a századforduló számos választút előtt álló művésze — az orosz Csehov, a francia A. France és J. Renard, az ír G. B. Shaw, a német Thomas Mann —, a megalkuvás és a tagadás helyett egy harmadik lehetőséget, az *irónikus* magatartás és ábrázolás alternatíváját választja. Ez a választás a művészi ábrázolás sajátságos, új lehetőségeihez juttatja. Mindaz, amit a kilencvenes években alkot ezen irónikus fordulat gyümölcse, s megítélni is csak úgy lehet, ha az irónikus ábrázolás törvényszerűségeit nem tévesztjük el szem elől.

3.

Ez az új, irónikus korszak a *Galamb a kalitkában* című elbeszéléssel kezdődik és az évtized második felében kiadott nagy regényekben, a *Beszterce ostroma*, a *Szent Péter esernyője* és az *Új Zrínyiászbán* tetőződik. Mint általában az irónikus művészi alkotásokra, ezekre is jellemző az írói látásmód ambivalenciája. A fiatal Mikszáth még egyértelműnek látta a valóságot, mindig magabiztosan fölényesen ismerte föl a látszatok mögött is a valót, a tényeket egyszerűeknek, kézzelfoghatóaknak tekintette, az illúziókat pedig szétpattintható légbuborékoknak. Ez a magabiztosság tűnt el az irónikus Mikszáthból, a bölcs és tapasztalt férfiból, — aki — mintegy bevallva ambivalens lelkiállapotát — szüntelenül két műsára hallgat: a Megfigyelésre és a Fantáziára. Amit az egyik megmutat, azt a másik cáfolja; a cáfolatot viszont amaz ismét devalválja és a játék így folytatódik, eldönthetetlenül. Fájdalmasabb és metszőbb nevetést váltva ki, mint az anekdota; s a fájdalmat és a szorongást is elmélyítve, növelve azt a tragikus sejtelmet, amelyet a dolgok és a látszatok kétértelmősége felidéz.

Ha a kilencvenes évek novelláit és nagyobb elbeszéléseit vizsgáljuk, úgy tetszik, Mikszáth, a látszatokból kibontakoztatott valót ábrázolja, vagyis hogy egyértelműen a realizmus ösvényein halad. A nyolcvanas évek „kétarcú” világából kibontakozik a kicsinyesség és a svihákság egynemű atmoszférája. Női erényt letipró kalandorok, házasságszédelgők, az adott szóval

visszaélők, választási stiklikben hősködők, sikkasztók nyüzsgenek. Ostoba kisvárosok, elvadult és lezüllött dzsentri kuriák, korrupt hivatalok és kaszinók, szemfényvesztő és zsarnok parlament és miniszteri szobák színterein járunk. Azonban Mikszáth számára a svihákok, akarnokok és kalandorok — bármennyire kompromittáltak korának társadalmára — nem egyszerűen csak morál insanityk. Számára ezek nemcsak művészi, emberi szempontból is izgalmasabbak és értékesebbek, mint a becsületes középszerűek. Ki is mondja ezt a véleményét egyik kötetének, *Az én kortársaimnak* a bevezetőjében, bevallva, hogy őt sohasem az embernek közepes, szürke tekintélyek érdekelték, hanem az eleven és érdekes emberek, az egyéniségek, akikben volt érzés és szellem. „A Diäten — Classis-ok nem alterálnak, csak az érdekes emberek vonzanak, akik típusok és nem exczelenciás urak, akik esetleg jelentéktelen individuumok”⁴ És hasonló a helyzet Mikszáth „különceivel” és „bogaras” figuráival, gróf Pongrácz Istvánnal és Gligorics Pállal, valamint a feltámadt Zrínyivel. Ezek sem csupán bolondok és nem e világra valók, hanem egyszersmind nagy jellemek, azok az óriások is, akikben testet öltöttek a nagy nemzeti és polgári ideálok. Nem véletlen, hogy éppen ezeket az óriási különöket emeli ki az anekdota és az elbeszélés szűkösebb keretei közül, s teszi meg regényhősökké. A regény számára az a műfaj, amely nemcsak esetlegességeiben képes kora társadalmát jellemezni, hanem a leglényegesebb képviselőit, reprezentánsait, óriásait — a „cápákat” — is meg tudja mutatni. „Egy bőgre tengeri vízben — medítál az anekdotáról és a regényről — benne vannak a tenger minden ingredienciái, benne vannak az ázalagok is, de . . . cápák nincsenek benne.”⁵ Regényei nemcsak korának kicsinyességét tükrözik, hanem érdekességét és nagyságát is, melyet nem tud és nem akar végképp megtagadni.

Mikszáth korának és társadalmának fia volt, egy milleneumi koncepcióban gondolkodó nemzet tagja és polgára, aki látta ugyan a valóság kicsinyességét s a nagyság megalapozatlanságát, illúziókra építettségét, de egyszersmind telve volt fájdalommal és aggodalommal. Kacagott és gúnyolódott, s egyszersmind szorongott a látványtól, amelyet felidézett s a tudástól, amelynek birtokában volt.

Az ironikus látásmód megszűnteti a realista típus egyértelműségét. Ez leginkább a regények centrális, nagy alakjainak kettősségéből derül ki. Kacagunk a besztercei grófon, Pongrácz Istvánon, de örületében meglátjuk és sajnáljuk a hajdani nagyságot. Mosolygunk Gligoricson, a kisvárosi zsugori nábobon, de sejtjük benne a nagy idők jobb sorsra érdemes résztvevőjét. Nevetünk Zrínyi ballépésein, a múlt idők hősi allűrjeinek anakronizmusán, de egyszersmind szégyenkezünk és bánkódunk is a hősiség százalmas vergődésén. Mint ahogy minden Don Quihotében, ezekben a magyar Don Quihotékban is van valami megrendítő. Egyformán nyomasztó a tehetetlenségük és a „nyers lángelme” korlátlan, illúziórikus energiapazarlása.

Ugyancsak az ironikus látásmód függvénye a Mikszáth regények kompozíciója és stílusa is. Mikszáth elveti a regény hagyományos, a tizenkilencedik században kialakult cselekményvezetési módszerét, s gyakorta távolodik el az objektív epikus időszemlélettől is. Regényeiben már sohasem csak elbeszél, a szó hagyományos értelmében, hanem mindig egy-egy problémát vázol fel s azt világítja meg a — probléma láttatása és megoldása szempontjából logikusan bonyolított — kompozíciós megoldásokkal. A *Szent Péter esernyője* kritikusa hol mint a kifáradás, hol mint a szélesebb kompozícióra, a realista regényépítésre való képtelenség jelét emlegették, hogy e regényébe három közvetlenül a megelőző években írt munkájának a motívumait vitte át. A fiatalok szerelmének történetét *Az eladó birtokból*; a Gligoricsok viszálkodásának storyját a *Beszterce ostromából*; a „mágnács” Srankó koporsóeljítésének epizódját pedig a *Kísértet Lublónból*. Holott ebben már a mikszáthi regényépítkezés kristálytisztá megnyilatkozása szemlélhető. Több, különneű cselekmény fonódik össze, mindegyik egy gondolati centrum felé haladva s a közös találkozási ponton egybefonódva. A történetek egymáshoz ironikusan viszonylanak: egyik a másikat valószerűtleníti vagy éppen fordítva, látja el a valószínűség, a

⁴ Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. Révai, 1904. 1—2.

⁵ Eml. és Tan. 673.

megtörténhetőség illúziójával. E regények lényegüket tekintve: parabolák. A parabola nála olyan gondolati építmény, amely nemcsak állít valamely tételt, hanem ugyanabban a gondolatmenetben cáfolja is; mindent bizonyít, s egyszersmind mindennek az ellenkezőjét is.

Ezzel az ironikus látásmóddal függ össze prózájának több más, a hagyományos romantika és realizmus szempontjából ellentmondó vonása is. Mikszáthnak az a képessége, hogy miként egy egész regényében, az *Új Zrínyi*szban, játsszék az idővel. És az a mind gyakoribb képessége, hogy a valóságot irrealizálja, kísértetiesnek ábrázolja. Kaszparek, az egykori lublói kereskedő kísértetté válik, fej nélküli, két lábón kószáló halottá. Cseh muzsikuskok, hálván a krizsnóci temetőben, a sírból kikelt nemzeti uraimék éjszakai vigasságán húzzák a talpalávalót. És másutt, ahol az előző nap az egész megyei nemesség gavallérkodott, reggelre, mikor a kakas kukorit, szétfoszlik minden, mint a füst és pára. Szakasztott úgy, mint a krizsnóci halottak a hajnal közeledtére. Az ironikus látásmód számára minden, ami csak létezik valószerűtlen; leginkább éppen az, ami kívülről, látszat szerint még egészségesnek és hatalmasnak látszik.

A parabola, az idővel való játék, a kísértetiesesség: a mikszáthi gúnyolódás félelmetes fegyverei. Az író akit a nyolcvanas évek olvasója jószemű és éles nyelvű gúnyolódójának ismert meg, ezekben az új, nagylélegzetű munkáiban már okos és gondolkodó arculatát mutatja. Gúnyolódása éppen ezért elképesztő is: olyan okok és következmények létezését tudatja, melyek elhervasztják a mosolyt és töprengésre készítetnek. A gúnyolódó mögött egy gondolkodó áll, aki — minekutána meghasonlott korával és eszményeivel — a végokok felkutatására vállalkozik.

4.

Tragikusnak tudja mindazt, amire a gúny reflektorával rávilágított. S a tragédiának — akár a sors, akár a jellem-tragédiáknak — oka van. Nem volt könnyű erre a következtetésre jutnia, hiszen az a relativista és szkeptikus világnézet, amelyből ironiája származott meglehetősen történelmietlen, s épp a kauzalitás elvét vonja kétségbe. Milyen hatások és tapasztalatok vezettek odáig, hogy a mikszáthi ironikus indeterminizmusból egy szigorú, ámbár egy idealista történelemszemléletre támaszkodó, determinizmus bontakozott ki.

Személyes okok, s objektív tényezők, felismerések egyaránt közrejátszanak. Jelleme ifjúságától kezdve túlzottan érzékeny és fogékony, noha gyöngeségét a gúny és a humor álcája mögé rejti. Házasságának viszontagságai, majd gyermekének halála lelkét a tartós, meg nem gyógyítható fájdalom érzésével telítik. Írásaiban gyarapodnak az érdemtelenül szenvedők, a gyöngék és tiszták, s a gyermekek, akik az élet fájdalomosságának tudatát különösen kislialála óta növelik benne. „Jókai életében nem fordultak elő nagy szenvedélyek, konfliktusok tragédiák, megrázó szerencsétlenségek és nagy fájdalmak. Mily szerencse ránézve! — de vajon szerencse az irodalomra is?” — kiált fel mestere életrajzát írva.⁶ A kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb izgalommal tanulmányozza a „szecessziósok”, a naturalisták és különösképpen az orosz realisták alkotásait. Főlfigyel a modern plain air festészet, akkoriban még „műértő” körökben idegenkedve fogadott alkotásaira. Szinnyei-Merse *Szurkos fenyő-jét* dicséri, azt írva, hogy „a levegő a háta mögött oly mély, oly csodálatos, hogy káprázatnak látszik.”⁷ A legmegrázóbb élménye azonban Dosztojevszkij, a *Bűn és bűnhődés*szel. Mint a lélek nagy ábrázolóját, a valódi érzelme felszabadítóját ünnepli. „Nem a bűn tette Dosztojevszkijt széppé — írja —, hanem hatalmas szívével és lángszévével az olvasók lelkét tette jóvá és ragadta oly magasra, ahonnan a bűn nem olyan nagyon rút, csak szánalomra méltó”.⁸

⁶ Ö. M. 19. Köt. 151.

⁷ Eml. és Tan. 462.

⁸ Eml. és Tan. 675.

Ezek mögött a művészetszemléleti változások mögött mélyebb társadalmi tényezők munkálnak. Az úri parlamentből és politikából való, 1898-tól egyre inkább erősödő kiábrándulásának következménye az is, hogy komolyabban és elmélyültebben fogja fel a szociális kérdést. Az agrárszocializmust és a gyarapodó munkás-sztrájkokat nem rendőri ügynek tekinti többé, hanem figyelemreméltó történelmi jelenségnek, s az idők jelének. A *kemény koponyák* című rajzának vezető motívuma az a gondolat, hogy a nép maga, amely korábban — tapasztalatlanból, urainak befolyására — idegenkedett a szocializmustól, immáron törvényszerűen szocialistává vált, s azt vallja, hogy „mégis csak az az igazság, fel kell osztani mindent egyenlően az emberek közt.”⁹

Történelemszemléletét romantikusnak szokás minősíteni, regényeit pedig a walter scotti és jókaias romantika értelmében freskószerűeknek, korfestőeknek. Jóllehet ilyen romantikus regényt is írt néhányat — a *Beszélő köntöst* és a *Szelistyei asszonyokat* — későbbi írásai, mint a *Galamb a kalitkában*, *A kis primás*, az *Új Zrínyiász* már történelmi parabolák, egy modern alapgondolat megszólaltatói. Történelemszemléletének alapjait a pályája elején megismert nagy angol történetírók, Carlyle s Maculay vetették meg, szüntelenül emlegette, hogy tőlük tanult „írni és színezni”.¹⁰ Történelemszemléletük konzekvenciái azonban csak jó későn, a fent vázolt tapasztalatok birtokában világosodnak meg számára. Megérti már, hogy ezek a régi mesterek mit sugallnak. Hogy a történelmet nem egyszerűen csak a nagy egyéniségek akarata mozgatja, s hogy a nagy forradalmak, mint az angol és francia is, elsősorban a tömegek, a nép történelmi tevékenységének eredményei. E felismerései készítetik arra, hogy bírálja a magyar klerikális történetírást, s hogy a korábnál is nagyobb szeretettel és elmélyüléssel forgassa liberális-demokratikus szellemű történelemszemléletű műveinket, Takáts Sándor és Acsády munkáit. Eötvös Józsefet és Horváth Mihályt is ekkor fedezi fel magának. A történelemszemléletének feladatát kutatva ismeri fel a regényíró igazi feladatát is: a jelenségek okainak és összefüggéseinek vizsgálatát és megmutatását.

A pszichológiai és szociális látás elmélyülése, s kiegészülése egy oknyomozó, determinista történelemszemlélettel kihat az ars poeticára is. Mikszáth azonban korántsem vonul mostmár vissza a századközépi elbeszélő művészet álláspontjára, hanem annak — a „nagy realizmusnak” — egy modern, tulajdon kora gondolkodásmódjából fakadt regény-formával való egyesítését tűzi ki célul. „A modern esszé — írja — annyira édes testvére az elbeszélő művészetnek, hogy el se lehet tőle választani. Carlyle Tamás Dickenstől tanulta az előadás bűbáját. Mit tesz az, hogy az egyik költött dolgokat mond el úgy, mintha igazak lennének, a másik a történelmet meséli el úgy, mintha hőskötemény lenne? Régi szilárd hitem, hogy a magyar történelmi esszé csak akkor születik meg, ha egy poétai szem hatol be a múltak mélységébe, életet fújva tényekbe, adatokba, és vice-versa, csak akkor lesz a magyar regény igazi magaslaton, (a *Háború és béke* nivója körül), ha az elbeszélő az esszéista eszközeivel is hathat. Vagyis, ha az esszéistában benne van egy kicsit az elbeszélő poéta és ebben az esszéista.”¹¹

Mikszáth megtartja magának, amit a kilencvenes években, az ironia segítségével kiküzdött: a valóságnak egy szubjektív, érzelmi és gondolati nézőpontról való, szuverén áttekintését. De egyszersmind objektívebb epikát is kíván immár teremteni; olyat, amelyben a történelmi véletlenek, viszonylagosságok, látszólagosságok és kísértetiességek, a kételkedő értelem és a szorongó érzések elől folytonosan elszikló tények világában rendet és összefüggést lehet mutatni. Vagyis a szorongatóan nevetséges, és humorosan fájdalmas jelenségvilág összefüggéseinek a végére szeretne járni, azt földeríteni, hogy *mi okozza* az egykori Magyarország tragédiát sejtető különösségeit: a kicsinyességet, amely a valahai nagyságból degradálódott és a nagyság akarársát, amelyhez azonban hiányzanak az alapok és az energiák.

⁹ Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. II. köt. 419.

¹⁰ Eml. és Tan. 546.

¹¹ Eml. és Tan. 678.

A következő évtized mindhárom nagy regénye — a *Különös házasság*, a *Nosztly fiú esete* *Tóth Marival*, s a *Jekete város* — egy közös, a fenti szemléleti változásokkal fakadt alapeszmére vezethető vissza. Valamennyiük egy sajtósági összefüggés-komplexumra: *bűn és bűnhődés* relációinak, a magyar történelmi múltban és jelenben földérintendő tényeinek a kapcsolataira épül. A feudális régmúltból származó erőszak és fiatalabb testvére, a pénz: ez az a két ősbűn, amely nemcsak elkövetők és megszerzők, hanem meginkább az utódaik életét megrontja. A világban tapasztalható összes kicsinyességek, svihákságok, korrupsziók, balga donkihotizmusok, valamint a gyöngékek, a tisztáknak, a védteleneknek okozott szenvedések és fájdalmak reájuk vezethetők vissza.

Akárcsak a shakespearei királydrámákban, a régesrégén elkövetett ősbűn alakjában jelentkezik az ifjú gróf Buttler János fátuma. Miután Döry báró elköveti vele azt a kegyetlen, égbekiáltó erőszakosságot, magányosságában a szívébe nyilallik a rettenetes fenyegetés: „Megbüntetem az apák bűneit hetediziglen.” És mintegy sorsának tudatára ébredve fölsóhajt: „Hej, Buttler, Buttler, öregapám öregapja, de kár volt neked azt a tört belevetni abba a becsületes Wallensteinba... Kiért? A császár kedvéért. Nézz most ide, az unokádra... nézz most ide!¹² Tóth Mari fátuma a szorongás és a rossz közérzet, annak soha el nem hárítható tudata, hogy ő, legyen bár akármilyen szép és kedves, csakis a pénzéért kellhet. És a végzet, mint az erőszak formájában elkövetett bűn mégegyszer visszatér az utolsó nagy regényben, ebben már nemcsak mint mozgató motívum, hanem mint téma, elmélyítve és általánosítva.

A legvilágosabban Buttlerrel kapcsolatban fejti ki tragikum elméletét. Nem túlzunk, pontosan körvonalazott teóriája van, hiszen a tragédiát, amely a magyar valóságot áthatja, immár nem csupán sejti, hanem úgy tudja, hogy a megfejtés, a világos magyarázat birtokába is jutott. Mikszáth méltatói gyakran hangoztatják, hogy az ifjú Buttler nem igazi hős, nincs tudatában a harc egyén fölötti jelentőségének. Ez a megállapítás is azt a véleményt igyekszik támogatni, hogy nem tudott igazi regényt komponálni. Azonban itt is, mint az évtized többi Mikszáth regényében, „minden a helyzetből folyt és a jellemekből.”¹³ Buttlerrel lép fel először az első, s igazi mikszáthi hőstípus, aki jóllehet gyöngé, ábrándozó, szinte nőies lélek, mégis benne formázódik meg a magyar történelem reprezentáns típusa, „a fátummal küzdő férfi”.¹⁴ A regény, miként a korábbi évek parabolisztikus elbeszélései és regényei, itt is két szálból fonódik össze. Azoknak az eseményeknek a krónikájából, melyeket a főhős barátai hajtanak végre; s azokból a félbenmaradt nekifutásokból, melyekben Buttler maga kísérletezik sorsa megváltoztatásán. Ő azonban sohasem jut tovább a hamleti töprengésnél, rokona az oroszok cselekvésképtelen hőseinek, és Oblomovnak, s a csigri járás Hamletjének, s egyszersemind elődje is a magyar regényirodalom huszadik századi passzív karaktereinek.¹⁵ Tragikus lélek. Nem azért, mert vereségek sorozata éri, mert egész élete szenvedésben telik el; tragédiájának nem érzelmi, hanem filozófia tartalma van. A mikszáthi tragikum-felfogás értelmében Buttler tragédiája a helytelenül végrehajtott és az elmulasztott cselekvések bonyolult láncolatából tevődik össze. Butler sohasem jut tovább a hamleti töprengésnél, sem a szerelem, sem az erőszak útját nem tudja végigjárni. S tragédiájának magva is ez. Megmarad mindvégig habozó, szerelme tárgya és önmaga elől menekülő figurának, egy tragikus kísértetalaknak, aki „fut a saját énje elől”¹⁶

Buttler történetesen valóban passzív, feminin lény; nem úgy *A jekete város* fiatal emberpárja, a catói jellemű Otrokócsy Rozália és az energikus ifjú Fabricius. S mégis tragikus

¹² Ö. M. 13. köt. 144.

¹³ Ö. M. 14. köt. 144.

¹⁴ Ö. M. 14. köt. 144.

¹⁵ Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből Bp. 1961. II. 120.

¹⁶ Ö. M. 14. köt. 153.

hősök, mivel az ő bukásuk is az elvétett cselekedetek egész láncolatának következménye. Végzetüket az apák által elkövetett bűnök: az oligarchikus, gátlástalan erőszak és a harácsolási vágy által közösen megölt löcsei bíró vére determinálja. És mint ahogy a *Különös házasság* magánhistoriája, a *Jekete város* hőseinek végzete is egy nagyobb, általánosabb nemzeti és társadalmi érdekű mondanivaló hordozója. Mint ahogy előző regényei, Mikszáth ezt is parabolisztikusan építette fel, példázatában a magyar történelem leglényegesebb meghatározóira kívánt rámutatni. Az ő szemléletében — s itt ismét utalnunk kell némely, a regényt magyarázó elméletek tarthatatlanságára — nincs két Rákóczi szabadságharc: egy, amelyet a nép vívott s a nemzet legjobbjai, s egy másik, amelyet a nemesi önzés és a polgári harácsolási vágy elbuktatott. A harcnak, amely lezajlott nem látja a heroikus oldalát; ez a harc, az ő felfogása szerint a maga fő tartalmában elvételt, az egyéni és osztályérdekek szövetségétől telített, s éppen ezért elvétett cselekedetek sorozatából állt, s éppen ezért nem lehetett más, mint hiábavaló, donquihotei, tragikus harc.

Kérdés, hogy Mikszáth csak a Rákóczi-kort látja ilyen, ősbűnök által elbuktatott, a Végzet által pusztulásra ítélt kornak, vagy felfogását még szélesebb térre is kiterjeszti? A levél, amelyben a regénnyel kapcsolatos szándékát kifejti azt bizonyítja, hogy igen, a Rákóczi-kor is csak metafora. „Én mármost a legendát — írja —, mely szerint egy Görgey alispánt Lőcsén lefejeztek, olyan korba tettem (a II. Rákócziéba), ahova a sok zavar miatt, mely akkor volt, a legvalószínűbben volt beilleszthető, mert a megtörténhetés illúzióját fenn kell tartani. Ez az egyetlen törvény, mely az írók kötelezi.”¹⁷ Hőseinek sorsa; és a kor között, melyben megjelennek, nincs tehát szűkséggéppeni történelmi összefüggés, csak logikai összefüggés van. A *Jekete város* hőseinek sorsát az egész magyar történelemre, tehát a saját jelenkorára is jellemző, sőt éppen a jelenre leginkább vonatkozó sorsnak tekinti. A magyar történelem, az ő szemében feloldatlan és feloldhatatlan tragédiák — elvétett cselekvések — láncolata. E láncolat végpontja, a jelen: maga a tragikus kilátástalanság. „Én, aki annyira szeretem a nemzetet — mondja, a regény megírásával egyidőben a rahói választókerületi beszédében —, olyan színben látom most az ország jövőjét, hogy azt elmondani sem lehet.”¹⁸

A mikszáthi tragikum-felfogás szemszögéből megvilágítva a szokásosnál mélyebb, teljesebb értelmezés adható a jelenkort, a századforduló Magyarországot ábrázoló regénynek, a *Noszty fiú esete Tóth Marivalnak* is. Színezését, tendenciáját tekintve ez a regény valóban humorának és szatirikus vénájának a legmarkánsabb megnyilatkozása. De ha a regény logikáját követjük nyomon, itt is felleljük a tragikus alapot. Noszty fiú jelleme nem cáfol rá apáira; emberi módon, közvetlenül is közeledhetne Marihoz, de el sem tudja képzelni másként, mint csellel és erőszakkal. S midőn tévedéseire ráébred, az események menete már visszafordíthatatlan. És Tóth Mari is párjára lelhetne, ha bízna önmagában, abban, hogy őt lehet szeretni szépségéért és kedvességéért. De az ő érzelmevilága is eleve mérgezett, a nagy vagyon a pénz birtoklásának tudata elidegeníti önmagától. Ezek a sorsukban, jellemükben eleve determinált hősök szintén nem azt cselekszik, amit cselekedniük kellene, s ezért kell elbukniok. Mindkettejüknek. E regény szereplőinek sorsát ugyanaz a fátum szabja meg, mint a történelmi regények hőseiét. Sőt, mint maga Mikszáth is rámutat a regény műfaji jellegzetességeit taglaló egyik írásában, a modern, köznapi eseményeket elbeszélő regényben ez a determináció még nyilvánvalóbb: „A riporter — írja — közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban résztvevő fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván. A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szőtte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki-ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események elé...”¹⁹

¹⁷ Ö. M. 26. köt.

¹⁸ Ö. M. 23. köt. 314.

¹⁹ Ö. M. 21. köt. 232.

Az új század első évtizedére — a valóság kicsinyességével és a nagyság illúzióival egyaránt leszámolt-Mikszáth eljutott egy olyan nézőpontra, ahonnan világosan, el nem leplezhető nyilvánvalóságában látta át a magyar úri osztályok, oligarchák, nemesek, dzsentrik, polgárok, katonák, papok és kalandorok csinálta magyar politika — s a belőle sarjadzott magyar történelem — teljes, az egész nemzetet tragédiába taszító csődjét. A sejtelen, fájdalomak, szorongások egy félelmetesen logikus értelemben futottak. Mikszáth nagy regényei ennek az értelemnek monumentális művészi erejű kifejezései.

6.

Kétségtelen, hogy az utolsó évtized nagy regényeiben benne feszül egy föl nem oldott ellentmondás, melyet talán tervezett, de már meg nem valósult regényeiben, *Az amerikai menyecskeben és a Károlyi Sándorban oldott volna föl.*

Mikszáthot, mint rámutattunk, az ironikus történelemfelfogás holtpontjáról az oknyomozó, determinista történelemfelfogás, annak is különösképpen hazai, demokratikus képviselői mozdították el. E történelemfelfogás ihlette regényei megfejtik — ha nem is az egész magyar történelem, de mindenesetre az arra reávetített — a negyvennyolccal kezdődő Magyarország politikai, morális és ideológiai csődtömegének okozati összefüggéseit. Mikszáth, e regények koncepciójából logikusan kikövetkeztethető, mint az elvétett cselekvés tragédiáit okozó láncszemét fogja fel negyvennyolcát éppúgy, mint hatvanhetet. Mindkét utat zsákutcának látja, az erőszak szülte forradalmat és szabadságharcot éppúgy, mint a korrupcióból és a megvagyosodás ösztönéből származott kiegyezést. Tragikum-felfogásának mélyén — az „elvétett cselekvések” elméletében — kettős kiábrándultság lappang. Csalódott a demokratikus, függetlenségi politikában is és csalódott a „tisztá” liberalizmus eszméjében. Mindkét politikai alternatívában, amelyet kora kínált — vagyis osztályának, a polgárosuló dzsentrinek és a dzsentrihez asszimilálódó polgárságnak valamennyi „progresszív” politikai alternatívájában. Azt, hogy a demokratikus, függetlenségi gondolatnak van egy mélyebb, korszerűbb társadalmi alapja, magában a népben, azt csak sejtette és érzelmileg ismerte fel; de hogy koncepciójának logikáján is mélyebb nyomokat hagyjon, ahhoz az agrárszocializmus és a munkásszocializmus, végső soron a történelmi materializmus szemléletének elfogadása és alkalmazása kellett volna.

Ennek a konklúziójához azonban Mikszáth nem jutott — nem juthatott — el. Megmaradt az idealista történelemfelfogás keretei közt, melynek következtében — akármilyen logikusan vázolja fel a materiális okok láncolatát — végülis ugyanahhoz a Végzethez jut el, mint a tizenkilencedik század valamennyi idealistája: a hegeli Világsszellemhez, a tolsztoji Fátumhoz. Ezzel magyarázható, hogy az oknyomozó, determinista történelemfelfogás birtokában sem tud elszakadni a történelem legvégső sommájának ironikus szemléletétől. Egy sajtáságos, ironikus időszemlélet a Mikszáthé, amely lehetővé teszi, hogy a jelenben is a történelmi múlt, s a múltban is a jelenkori történelem képét ismerje fel. „Mi az idő? — töprenkedik a *Szétbontott krónikák* című írásában —. Valami, ami van, ami mindig volt és mindig lesz... Nem megy az sehova, de áll örökre egy helyen. S ha éj nem követné a napot, mint sakktablán a fekete kocka a fehéret, ha állandóan nappal volna, nem is lehetne észrevenni az időt, még kevésbé fölparcellázni évekre, napokra, mint ahogy nem lehet fölmérni utcákra és terekre a világűrt vagy a levegőt, vagy a semmit.”²⁰

A történelemfilozófia ellentmondásossága tükröződik a regények művészi megoldásának kettőségében is. Mikszáthot — különösen a *Nosztly fiú esete Tóth Marival* alapján — joggal tekinthetjük az első magyar „szociális regény” megalkotójának. Ezzel a regényével — írja Zsolt Béla 1935-ben, a huszónöt éves halálévforduló alkalmával —, „megingett hitével osztálya igazságában nagyobb argumentumokat ad a polgári és népi Magyarországért követelődző kicsiny politikai, tudományos és irodalmi csoportok kezébe, mint bárki, aki kívülről bírálja és

²⁰ Mikszáth Kálmán: *A tisztelt Házból*. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. 426.

bontogatja ezt a világot.”²¹ Semmiképpen sem véletlen, hogy a *Magyar Regényírók* általa szerkesztett sorozatában újra felfedezi a 80-as években indult, szociális problémákat feszegető valamennyi realista és naturalista kortársát, Tolnai Lajost, Iványi Ödönt, Bródy Sándort, Justh Zsigmondot, Papp Dánielt, s hogy befolyásolni tudja Ady Endre, Móricz Zsigmond, sőt a szocialista prózaírók későbbi generációjának – Zalka Máté, Illés Béla – szociális problémalátását.

Mégis lehetetlen volna Mikszáthot – mint arra történt kísérlet – holmi megkésett „kritikai realistának” tekinteni. Csak azért lehet a majdani szociális regény előfutára, mivel az ironia álláspontjára helyezkedett. – Fokozatosan leszámolt minden pozitív polgári ideállal, anélkül, hogy az Ady nemzedéke számára már megkerülhetetlen, a szocialista munkásmozgalom és világnézet történelmi tényéből adódó konzekvenciákkal értelmileg azonosult volna. Érző szív volt, fájdalomra, a szociális igazságtalanságok befogadására is kész lélek. Mégsem becsülte le önmagát, amikor azt írta, hogy – bármennyire látja a feladat nagyságát, az ő erejéhez méltó voltát – képtelen volna magyar Dosztojevszkij lenni. „Azt már későn olvastam – írja a *Raszkolnikov*ról. – Öreg fa voltam már akkor, aki már nem nőhet másképp.”²² Nem lett lázadóvá, mégkevésbé forradalmárrá, mindvégig megmaradt az ironia álláspontján, s regényeinek formája is végső soron e világszemléletből fakad.

Első – s mindvégig legnagyobb szabású – képviselője, úttörője annak a Nagy Lajos, Molnár Ferenc, Kosztolányi, Krudy, Karinthy, Hunyady Sándor képviselte modern, fájdalmat és szépséget ötvöző, ironikus prózának, amelynek olyan nagy szerepe van a világháborúk és a fasiszmus éveiben a humánus védelmében, az elszabadult, irracionális ösztönökkel szemben az értelem megőrzésében. Korántsem tekinthető véletlennek, hogy ez az ironikus próza egy más stílus-eszményt is jelent, mint az ösztönök és érzelmek kontroll nélküli áradását, s a kiüresedett ideálok bombasztikus frázisait megszólaltató dzsentroid-kispolgári páthosz és érzelmesség ideálja, amely nemzedékek izlését rontotta meg.

7.

Mikszáth – bár mindvégig az íróval foglalkoztunk, művészetének intencióit elemeztük – kitör a pusztá esztétikai megítélés köréből. Egyike irodalmunk azon alakjainak, akiknek egyetemesebb eszme-történeti jelentősége is van. Nem csupán nagy művész, hanem nagy gondolkodó is; holott ez – hisz éppen ebben rejlik a művészet nagy paradoxonja – nem mindig és föltétlenül esik egybe.

Nemcsak jól ismerte kora valóságát, nemcsak megérzékitésére volt képes; az első magyar gondolkodó volt, aki felismerte kora uralkodó ideáinak a csődjét, s azt az egész magyarságra háramolható Végzetet, amely ennek a csődnek jövőbe kivetülő következménye lehet. Ironiája totális jellegű volt, s mind kevesebb teret engedett azoknak a reformillúzióknak, melyek a dualizmus, a liberalizmus és a nacionalizmus eszmei forrásaiból fakadtak. Ő volt az első, aki az arisztokratikus-dzsentroid-polgári nemzet felfogásnak kesztyűt dobva ironizálta az ősi jelzőt: „Extra Hungariam non est pipa, si est pipa, no est ita.”²³ A regényről, amelyben ez a provokatív célzás elhangzik – a *Nosztijú esete Tóth Marival* ez a regény – nem véletlenül írta le egyik, klerikális-nacionalista kritikusa, hogy benne Mikszáth „a magyar társadalom torzképét rajzolja”, s „amivel sok ellenségünk oly kitarással vádol” „a legmagyarabb író cinikus magasról-látással igazolja”; továbbá, hogy „e könyv ami nyeresége irodalmunknak olyan kára lehet nemzetünknek.”²⁴

²¹ ZSOLT BÉLA: Mikszáth és a reformirodalom. Ujság. 1935. 120.

²² Eml. és Tan. 425.

²³ Ö. M. 20. köt.

²⁴ Ö. M. 21. köt. 268.

Mikszáth a Végzetről beszélt, látva kora „nemzeti” ideológusainak életképtelenségét, „idealista” politikusainak makacs ballépéseit. Tragikus nemzetszemlélet megfogalmazója volt, amelynek azonban lényegi tartalma progresszív. Egyre jobban eltávolodott azoktól, lélekben már semmi köze sem volt hozzájuk, akik a „magyar Fátum”-ot a kor uralkodó politikájának és ideológiájának igazolására, tehát apologetikus értelemben emlegették. Sötéten-látása félelem és szorongás volt az egész nemzetért, amely — jól látta — vezetőinek jóvoltából valóban újabb szakadékok fele rohant. Ez a mély és számára már fel nem oldható tragédia-érzet — objektív értelemben — helyet és utat tört azoknak a mozgalmaknak, politikai és szellemi csoportosulásoknak, amelyek a tragédia elhárításáért, egy új szociális alapokra helyezett Magyarorszáért harcoltak. Mikszáth személy szerint is még megérte ezeknek a mozgalmaknak a kibontakozását, s ha volt enyhület számára a jövőt illetően, akkor épp azok a szerinte még elég gyöngécske, de épp azért tovább serkentendő „hadi készülődések” voltak, amelyek képesek a „régiformákat” s „hamis tekintélyeket” letörni.²⁵ Igaz, hogy ironikus önmagát e mozgalmakat szemlélve sem tudta megtagadni, s fiatal pályatársait a túlzott nemzeti kérkedés hibájától óvja. Figyelmeztette arra, hogy „a közönség ízlését megváltoztatni csak az irodalom terén vezető országok írói képesek, s azok se mindig.” És hogy éppen ezért „a római pápát Rómában kell letenni, nem Budán.”²⁶

Vagyis: minden szimpátiája ellenére sem bízik eléggé a tömegmozgalmakban, azok történelemformáló erejében. Magányos maradt és fatalista. Korlátja ez, ám egyben eszmetörténeti jelentőségének forrása is. Szemben a romantikus történelemszemlélet aggálytalan derűlátásával és zavaros mítoszaival, melynek bölcseje szintén a kiegyezés kora volt, józan, valószínű látásra tör. Szükségképpen komor és tragikus, hasonlóan ahhoz a tragikumhoz, amely Adyt is eltölti; már a kortársak illúziói és mítoszai nélkül, azonban még az Ady nemzedék feloldó, forradalmi katharizisa nélkül.

András Diószegi

THE TRAGIC MIKSZÁTH

The author draws a portrait of the great Hungarian novelist of the turn of the century which in many crucial points differs from the Mikszáth-image as known until now. He proves that this writer of the eighties is no follower of the late romanticists, of Jókai, but that his conscious and program-like ambition is to accomplish realism, and this is the point where, in his opinion, also the innovation of his generation lies. Later, under the special circumstances of the nineties when the bourgeois world-conception which could have formed the basis of his realism becomes anachronistic, he develops into the creator of a specifically ironic attitude and of the modern, intellectual novel still having its roots in the anecdote. This is the form that characterizes already his great novels of the nineties: *St. Peter's Umbrella*, *The Siege of Beszterce* and *New Zrinyiad*. It is similarly in this form that his oeuvre reaches its summit, in the cycle of novels published in the first decade of the century: *The Affair of Young Noszty* wit Mari Tóth, *Strange Marriage* and *The Black Town*. In these novels he endeavours to reveal the causes leading to the tragedies and deadlocks of Hungarian history. According to his opinion the main point of the tragedy lies in the fact that the formers of our history failed always to do what was expected of them. This is where he sees the tragedy of his age, too, — a tragedy grasped with monumental artistic force in the fate of his heroes. Irony develops into a tragic attitude in these novels, consequently also their form undergoes a transformation. The plot and the order of ideas both become fixed to the requirement of justifying the tragic determination. The tragic Mikszáth is a precursor of the twentieth century Hungarian social novel but also a forerunner of the ironic-intellectual schools. He not only brings the nineteenth century intellectual endeavours to completion, his oeuvre can also be regarded as the overture to modern Hungarian prose.

²⁵ Eml. és Tan. 535.

²⁶ Eml. és Tan. 537.